

ODRAZ REALITY V KONCEPČNÝCH PŘÍSTUPOCH VYSVETĽUJÍCICH REGIONÁLNY ROZVOJ

REALITY IN THE MIRROR OF CONCEPTUAL REGIONAL DEVELOPMENT APPROACHES

DOC. ING. JOZEF TVRDOŇ, PHD.

Katedra verejnej správy a regionálneho rozvoja | *Dep. of Public Administration and Reg. Development*
Národohospodárska fakulta | *Faculty of National Economy*
Ekonomická univerzita v Bratislave | *University of Economics in Bratislava*
✉ *Dolnozemska cesta 1, 852 35 Bratislava, Slovak Republic*
E-mail: jozef.tvrdon@euba.sk

Anotácia

Príspevok sa zaoberá teoretickými prístupmi k rozvoju v priestore. Poukazuje na význam teoretických prístupov, ktoré vysvetľovali vývoj v priestore a osobitne poukazuje na vývoj myslenia v druhej polovici 20-eho storočia až po súčasnosť. Vývoj teoretického myslenia hodnotí z hľadiska vysvetľovania reality v teoretických koncepciách, zaoberajúcimi sa regionálnym rozvojom. Záver príspevku je zameraný na možné smery vývoja koncepčných prístupov vysvetľujúcich regionálny rozvoj.

Kľúčové slová

rozvoj v priestore, realita v teoretických prístupoch, možné smery myslenia v budúcnosti

Annotation

The paper presents theoretical approaches toward development of space. It points at the importance of theoretical approaches dealing with spatial development especially the development of the second part of the 20 th century until present. Theoretical development is evaluated from the point of view of reality in theoretical regional development concepts. The final part of the paper is devoted to possible ways of development in theoretical approaches explaining regional development.

Key words

spatial development, reality in theoretical approaches, possible ways of thinking in the future

JEL classification: R11

Úvod

Regionálna ekonómia je oproti ostatným vedným odborom v ekonomike relatívne mladšou vednou disciplínou. Možno konštatovať, že od vzniku regionálnej vedy v päťdesiatych rokoch minulého storočia vzniklo množstvo teoretických prístupov vysvetľujúcich vývoj v priestore¹, ktoré boli uplatnené pri riešení praktických problémov v oblasti regionálneho rozvoja. Vzniklo množstvo teoretických a metodologických prístupov, na základe ktorého bol vývoj v priestore začlenený do logických schém, ktoré regulujú a interpretujú jednotlivé stránky reprodukčného procesu v dynamicky sa rozvíjajúcom priestore. Vznikli teoretické prístupy a zákony, ktoré vysvetľujú v trhovej ekonomike vplyv dopytu, cien, výrobných kapacít, úroveň výstupov a ich vplyv na úroveň a dynamiku rastu príjmov v podmienkach nerovnakých zdrojov na rozvoj v priestore.

¹ Pojem „priestor“ používame ako objekt skúmania v jeho naj všeobecnejšej podobe pre vyjadrenie prebiehajúcich ekonomických javov a procesov. Pritom jeho rozvoj skúmame v rámci regionálnej ekonomie, ktorú pokladáme za jeden z odborov regionálnej vedy.

I keď sme upozornili na význam regionálnej vedy a jej viac ako polstoročnú existenciu je z hľadiska objektivity potrebné poukázať na teoretické prístupy, ktoré vysvetľovali vývoj v priestore a ktoré vznikli v druhej polovici 19-ého storočia a prvej polovici 20-ého storočia.

Značný rozsah poznatkov, ktoré umožnili pochopenie súčasných interakcií medzi jednotlivými aktérmi priestorovej štruktúry poskytuje teória lokalizácie firmy (von Thunen, A. Weber, Launhardt, A. Losch, Christaller – nemecká škola). Teoretické východiská i pre súčasné chápanie základných interakcií medzi priestorom a správaním sa ekonomických subjektov pochádza z oblasti teórie lokalizácie. Teória lokalizácie dáva regionálnej ekonómie svoju vedecko-disciplinárnu identitu a predstavuje jej teoreticko-metodologický základ. Zaoberá sa možnosťou umiestňovania firiem a domácností. S tým je spojené množstvo teoretických vstupov (z makroekonómie, medziregionálnej teórie obchodu, teórie rozvoja, matematická ekológia, teórie systémov), ktoré poskytli svoje nástroje regionálnej ekonómii, ktorá tak mohla rozvinúť rozsah svojho skúmania. Z mikroekonomického hľadiska sa teória lokalizácie zaoberá skúmaním lokalizácie firiem a domácností; ale tiež sa zaoberá analýzou rozdielov v priestorovom rozložení ekonomických činností (vznik nerovnováhy v priestorovom usporiadaní, vznik hierarchie v rámci sídelných systémov). Teória lokalizácie využíva existenciu externalít a vznik aglomerácií k objasneniu takého makroekonomického fenoménu ako sú rozdiely v priestorovom rozložení aktivít a týmto vytvára teoretický základ pre použitie dynamických prístupov.

Ako sme uviedli regionálna veda je pomerne mladá vedná disciplína, ktorej výsledky sú obsiahnuté v množstve teórií, modelov a prístupov, ktorých snahou bolo poskytnúť relatívne komplexný teoretický a metodologický nástroj pre analýzu a tým i riešenie praktických problémov v priestore. Obzvlášť silná diskusia vznikla v deväťdesiatych rokoch minulého storočia, ktorá bola zameraná na určitú reflexiu a hodnotenie dosiahnutých výsledkov, ktoré dosiahla regionálna veda v uplynulom období jednak z hľadiska dosiahnutých cieľov a boli tiež identifikované nové ciele, ktoré boli adresované regionálnej vede (Bailly, 1992; Bailly and Coffey, 1994; Funck, 1991; Isserman, 1993, 1995; van Geenhuizen and Nijkamp, 1996). Dôsledok tejto diskusie prispel k posilneniu a vytvoreniu nových teoretických a metodologických nástrojov. Súvisí to i so zvýšeným záujmom o priestor najmä po kríze v 80-tych rokoch, kedy v rámci všeobecnej ekonomickej teórie prevládal teoretický prístup založený na neoklasickej teórii.

Význam potreby skúmania priestoru v deväťdesiatych rokoch i v súčasnosti rastie. Dôvodom je zvýšený záujem tvorcov politiky o staré ako aj nové regionálne a priestorové problémy. Staré problémy, ako sú regionálne disparity (rozdiely), sa prehlbujú v rámci Európskej únie po vstupe nových členov, ktorých výkonnosť ekonomiky ako celku je nižšia, existujú výrazné rozdiely v ekonomickej úrovni regiónov, ktoré dosahujú nižšiu ekonomickú úroveň, ako je priemer Európskej únie². Nové problémy a stanovené princípy ako je územná súdržnosť – predstavujú nové normatívne prístupy v rámci EÚ, ktoré sú uvedené v oficiálnych dokumentoch EÚ a sú v súlade s ostatnými princípmi Lisabonskej zmluvy (Luxemburské predsedníctvo, 2005a a 2005b)³. V tejto súvislosti stojí pred tvorcami teórie i politiky poskytnúť také teoretické i metodologické nástroje na ktoré sa normatívne rozhodnutia môžu spoľahnúť.

Ďalším dôvodom, prečo je potrebné v súčasnosti rozvíjať regionálnu vedu je potreba jej širšieho prepojenia s hlavnými teoretickými prúdmi všeobecnej ekonomickej teórie. Toto prepojenie v súčasnosti je nedostatočné i keď sme si vedomí toho, že každá teória predstavuje model, ktorý do určitej miery využíva metódu abstrakcie, v rámci ktorej abstrahuje od „menej významných faktorov“, vplývajúcich na skúmaný objekt. A práve vplyv faktorov ovplyvňujúcich rozvoj v priestore (potenciál, možnosti vytvárania produkčných sietí, klastrov a pod.) môže komplikovať závery teórie v hlavnom ekonomickom smere.

² Prejavilo sa to po vstupe tzv. kohéznych krajín – Španielska, Portugalska, Írska a Grécka do EÚ. Ďalej po rozsiahlom rozšírení EÚ v máji 2004 - rozšírenie prinieslo 5% zvýšenie HDP EÚ, zvýšenie o 20% obyvateľov; v dôsledku čoho pokleslo HDP na obyvateľa v EÚ o 12,5% v deň rozšírenia. Podobný efekt nastal i po vstupe Bulharska a Rumunska do EÚ.

³ „Z praktického hľadiska územná súdržnosť znamená: zameranie regionálnej a národnej ekonomiky územného rozvoja na lepšie využívanie regionálnych potenciálov a územného kapitálu...“.

1. Zmeny pohľadu na úlohu priestoru

V histórii regionálnej ekonomie môžeme pozorovať rozdielne postavenie a úlohu priestoru. V pôvodných teoretických úvahách priestor vystupuje v podobe fyzickej bariéry oproti ekonomickým činnostiam v ňom lokalizovaným. Berie do úvahy fyzické vzdialenosti medzi vstupnými a výstupnými trhmi v podobe dopravných nákladov. Teórie, ktoré vznikli v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch minulého storočia používali priestor ako abstraktnú jednotku, ktorá bola rozčlenená do regiónov, ktoré spravidla zodpovedali správny jednotkám a ktoré boli vnútorne jednotné z hľadiska ich sociálno – ekonomických charakteristík. Výhodou tohto poňatia priestoru je, že umožňuje využitie makroekonomických modelov na vysvetlenie fenoménu regionálneho rastu. V oboch prípadoch nezohrával priestor žiadnu úlohu v určovaní cesty vývoja lokálnej ekonomiky.

Radikálna zmena v pohľade na úlohu priestoru prebehla v sedemdesiatich rokoch. Priestor bol koncipovaný ako ekonomický zdroj, ako samostatný výrobný faktor. Stal sa generátorom statických a dynamických výhod pre firmy a kľúčovým faktorom konkurencieschopnosti miestneho výrobného systému. Podľa teórií regionálneho rozvoja, priestor bol zdrojom rastúcich výnosov a pozitívnych externalít, ktoré predstavujú spoločné aglomerácie a v ňom lokalizované faktory rozvoja. Vyššie tempo rastu bolo dosiahnuté v miestnych výrobných systémoch, kde rastúce výnosy fungujú podľa miestnej produktivity, znižujú výrobné a transakčné náklady, čo vedie k zvýšeniu efektivity výrobných faktorov a zvýšeniu inovačnej kapacity. Regionálny rozvoj závisí od efektívnosti koncentrovanej územnej organizácie výroby, nie na dostupnosti hospodárskych zdrojov alebo na ich účinnejšom priestorovom usporiadaní. Priestor sa zmenil na diverzifikovano-vzťahový priestor. Diverzifikovateľnosť priestoru je v tom, že je ľahko rozlíšiteľná (aj vnútorne v regióne) i nevyváženosť rozdelenia jednotlivých činností. Vývoj prichádza selektívne v oblastiach, kde koncentrovaná organizácia výroby uplatňuje svoj pozitívny vplyv na parametre statickej a dynamickej efektívnosti. V rovnakom čase, priestor je vzťahový, v tom, že hospodárske a sociálne vzťahy vznikajú v oblasti vykonávania kľúčových funkcií. Zaisťujú plynulejšiu realizáciu trhového mechanizmu, vzniká a medzi jednotlivými aktérmi sa šíri viac efektívnosti a menej výrobných nákladových procesov, akumulujú sa znalosti miestneho trhu a zrýchľuje sa tempo inovácií – a to sú všetko faktory, ktoré podporujú miestny rozvoj.

Začlenenie aglomeračných efektov – v podobe rastúcich výnosov – do modelu čisto makroekonomickej povahy, bolo umožnené pokrokom v matematických nástrojoch pre analyzovanie kvalitatívneho správania sa dynamického nelineárneho systému (rozdvajenia, katastrofy a teórie chaosu) spolu s príchodom formalizovaných ekonomických modelov, ktoré opustili hypotézy konštantných výnosov a dokonalej konkurencie. Tieto nové pokrokové teórie si vyžadujú nové definovanie pojmu priestoru a to diverzifikovane - štylizovaný priestor. Priestor v týchto nových teóriách regionálneho rastu rozlišuje úroveň rýchlosti rastu príjmov aj medzi oblasťami v rámci regiónu. Tento prístup sa odlišuje od koncepcií jednotného - abstraktného priestoru, vysvetľovaného v teóriách regionálneho rastu v päťdesiatich a šesťdesiatich rokoch, ktorý bol jednotný v podmienkach ponuky (odvetvová a výrobná štruktúra) a v podmienkach dopytu (Capello, 2007).

Za účelom posilnenia úlohy priestoru v inovačných aktivitách, teórie regionálneho rastu zmenili svoj pohľad na priestor ako čistý generátor statických výhod a sústredili svoju pozornosť na úlohu priestoru pri vytváraní znalostí a z toho prameniacu dynamiku aglomeračných efektov.

V súčasných teóriách regionálneho rastu priestor sa chápe ako „kognitívny priestor“, ktorý je schopný využiť informácie za účelom identifikovania a riešenia problémov, alebo práve v ekonomickej oblasti má schopnosť premeniť informácie a poznatky do inovácií a rastu produktivity. V tomto chápaní má význam i kooperácia medzi miestnymi aktérmi. Priestor znižuje neistotu, informačné asymetrie (a teda aj vzájomné podozrievanie medzi partnermi) a pravdepodobnosti oportunistického správania pod hrozbou sociálnych sankcií (Camagni, 1991 a 2004). V dôsledku kognitívnej blízkosti priestor obsahuje veľa prvkov, ktoré sú potvrdené mnohými regionálnymi ekonomickými školami (Bellet et al. 1999; Rallet a Torre, 1995; Cappellin, 2003a): prijaté kódexy správania, spoločná kultúra, vzájomná

důvera a zmysel pre vysvetľovanie procesu vytvárania vedomostí a procesov kolektívneho učenia sa. V kontexte vyznačujúcou sa rozmanitosťou sprostredkovateľov (ako napríklad v priemyselných oblastiach a výrobných klástroch) šírenie znalostí „nie je výsledkom individuálnych snáh v oblasti výskumu a vývoja v rámci jednotlivých firiem, ale skôr kombinácie doplnkových kapacít a rozsiahlych interaktívnych vzdelávacích procesov, ktoré zahŕňajú mnoho „zákazníkov“ a „dodávateľov“ po presne vymedzených dcérskych spoločnostiach alebo dodávateľského reťazca“ (Cappellin, 2003b, s. 307).

Pojem priestor sa stáva v týchto prístupoch reálnym priestorom, kde funkčné a hierarchické, ekonomické a sociálne procesy prebiehajú a sú vložené do geografického priestoru v ktorom dochádza k rastu spolupráce, procesov učenia, ktoré sú lokálne vyvinuté, živé priestorovou blízkosťou („atmosféra“, efekty), sieťových vzťahov, interakcií, tvorivosťou a schopnosťou vytvárať nové kombinácie vzťahov (Camagni a Capello, 2006).

2. Konvergencia a divergencia v priestore

Druhou oblasťou, ktorá v rámci uvedenej diskusie bola označená, že sa jej nevenovala dostatočná pozornosť v existujúcich teoretických prístupoch bola potreba obrátenia pozornosti na praktické problémy. Do pozornosti teórie sa dostávajú niektoré staré regionálne problémy. Jedným z týchto problémov je diskusia o konvergencii, resp. divergencii a prístupu jednotlivých teórií k ich vysvetleniu.

Diskusie o konvergencii resp. divergencii bola vyvolaná ako dôsledok rozšírenia EÚ o nové členské krajiny. Z teoretického hľadiska, bol rozhodujúci pokrok dosiahnutý v tejto oblasti a tradičný rozdiel – často opisovaný v učebniciach regionálnej ekonómie – medzi teóriou konvergenencie a divergenencie je v tom, že skúmajú dôvody znižovania/zvyšovania rozdielov medzi bohatými a zaostalými regiónmi.

Na konvergenčnej strane sú teórie pochádzajúce z neoklasických východísk a ktoré vysvetľujú (vo svojej počiatkovej formulácii) rozvoj ako proces inklinovania k rovnováhe z dôvodu vplyvu trhových síl. V rovnováhe nie je len optimálna alokácia zdrojov ale aj rovnaká distribúcia výrobných faktorov v priestore, ktoré zaručujú tendenciu k vyrovnávaniu úrovne rozvoja medzi regiónmi.

Na strane divergenencie stoja teórie keynesiánskeho pôvodu, ktoré tým, že zavádzajú pozitívne a negatívne mechanizmy spätnej väzby a kumulatívne priťahovanie a odčerpávanie zdrojov do rozvinutých regiónov, predpokladajú nielen zotrvačnosť, ale aj zhoršenie nerovností medzi regiónmi (Myrdal – teória kumulatívnych príčin).

Možno uviesť, že určitý druh zaujatosti sprevádza diskusie o rozdieloch medzi divergenčnými a konvergenčnými teóriami v dejinách regionálnej ekonómie. V šesťdesiatich rokoch, Borts a Stein vytvorili model (známy ako dvoj regionálny – dvoj sektorový model), v ktorom poukázali na to, že ak dva regióny začínajú na rovnakej úrovni, a jeden rastie viac ako druhý pre externé vplyvy, je tendencia k prehlbovaniu regionálnych rozdielov. Dôvod je nasledovný: príjmy vytvorené v regióne na základe vyvezených výrobkov sa líšia od disponibilných príjmov v sume, ktorá sa rovná odmene z požičaného kapitálu. Vnútorne úspory, vypočítané ako podiel disponibilného príjmu, preto nikdy nebudú dostatočným zdrojom financovania miestnej produkcie. Nedostatok kapitálu zaručuje vysokú odmenu tohto výrobného faktora (práce) a to vedie ku stálemu prílevu kapitálu z vonku. V dôsledku toho regionálna miera rastu v tomto regióne je trvalo vyššia ako u ostatných regiónoch. Tok pracovníkov do exportného regiónu mení pomer kapitálu ku pracovnej sile a tým zmiernuje rozdiely v mierach rastu.

V posledných rokoch, pokročilé matematické a modelové nástroje ukázali, že rovnaké teórie sú schopné vysvetliť ako procesy divergenencie, tak aj konvergenencie. Napríklad, zahrnutie veľkosti ekonomiky a aglomeračných efektov do produkčnej funkcie (viac komplexne ako to bolo v modeloch v roku 1960), neoklasický model úspešne napodobňuje rad správania a tendencií, a to ako kontinuálne prebiehajúce, tak aj „katastrofálne“ a sú v značnej miere vzdialené od mechanických

a jednovýznamových konvergenčních predpovědí původního neoklasického modelu. Rovnakým způsobom rozdiely vyplývajúce z keynesiánskych modelov (najmä podľa Myrdala a Kaldora) vyvolávajú otázky či dynamické rovnice popisujú ekonomickú logiku modelu, miestny systém buď konverguje pri neustálom raste alebo sa odchyľuje od neho.

Je teda možné konštatovať, že pominuli dôvody pre akékoľvek dychotómie, ktoré majú byť rozlišované medzi teóriou konvergenencie a divergencie, medzi teóriami optimistickými a pesimistickými. Avšak, problém sám o sebe je stále prítomný a to v oveľa väčšej miere ako v minulosti. Neoklasický model, elegantný vo svojej formulácii a konzistentnosti vo svojej ekonomickej logike, bol často kritizovaný ako nevhodný (v jeho pôvodnej formulácii) vo výklade stálych a pretrvávajúcich regionálnych rozdielov. Naopak Keynesiánskemu modelu bolo vyčítané, že nie je schopný predvídať územné limity vývoja kumulatívneho procesu, aj keď tieto limity majú významný vplyv na rozvoj regiónu. Ale ak „teórie divergencie/konvergenencie“ dychotómiu opustia, navrátiť vypovedaciu schopnosť každému prístupu a tým umožnia využívať široký rad koncepčných nástrojov, pomocou ktorých sa dajú interpretovať zložité procesy rozvoja v priestore.

3. Odras reality v koncepčných prístupoch, vysvetľujúcich regionálny rozvoj

Väčšia potreba realizmu v teóriách vysvetľujúcich regionálny rozvoj vyplýva z potreby zachytiť procesy vo vnútri regiónu, ktoré majú nelineárny charakter, zachytiť interaktívne správanie sa všetkých aktérov, ako i procesy vysvetľujúce regionálnu konkurencieschopnosť v kontexte endogénnych faktorov. Otázka, či je región schopný rozvoja na základe endogénnych faktorov je diskutovaný desaťročia. Spravidla ide o princípy ako: rozvoj regionálnych zdrojov (podnikanie, veda, kvalifikácia), modernizácia existujúcich podnikov, rozvoj energetických a environmentálnych projektov, vnútroregionálna dopravná vybavenosť, konkurenčná schopnosť prostredníctvom kvality produkcie a inovácií, široká účasť regionálnych záujmových skupín a pod (Maier, G., Todtling, F., 1998).

Významným teoretickým prínosom v tejto oblasti je zameranie na úspory z rozsahu, ktoré spolu s nelineárnymi nákladmi na dopravu, sú zahrnuté do rastového modelu (Krugman, 1991). Dodatočný prínos Krugmana spočíva v zahrnutí modelovaného vzájomného pôsobenia medzi prepravnými nákladmi a úsporami z rozsahu v oblasti výroby.

Ďalším príspevkom v rozvoji endogénnych regionálnych teórií je veľký dôraz kladený na znalosti ako hnaciu silu rozvoja. Úplne novým pohľadom je dôraz na samoposilňovacie mechanizmy vytvárania znalostí. V nových teóriách rastu (presnejšie v endogénnych teóriách) technologický pokrok je exogénnou reakciou hospodárskych subjektov v konkurenčnom prostredí. Presnejšie povedané, rastúce výnosy v produktivite prameniace z endogénnych faktorov – ako sú inovácie, úspory z rozsahu a proces vzdelávania – sú zahrnuté v neoklasickej produkčnej funkcii, kde vyrovnávajú účinok marginálnej produktivity jednotlivých faktorov.

Záver

Keď máme zhrnúť vyššie uvedené teoretické poznatky vysvetľujúce rozvoj v priestore, ako i teoretické prístupy odrážajúce reálne procesy v regionálnej ekonomike, možno uviesť, že vývoj je v skutočnosti v rozhodujúcej miere endogénny. Je v podstate závislý na koncentrácii usporiadania aktérov, do ktorého je vložený socio-ekonomický a kultúrny systém, od ktorých závisí stupeň rozvoja regionálnej ekonomiky. Ide o podnikateľské schopnosti, miestne výrobné faktory (práca a kapitál), vzájomné zručnosti miestnych aktérov generujúcich kumulatívne získavanie poznatkov, rozhodovacie schopnosti, ktoré umožňujú miestnej ekonomike a sociálnym aktérom vplývať na rozvojový proces, podporiť ho, keď prechádza procesom zmien a inovácií a obohatiť ho o externé informácie a znalosti potrebné na premeny regionálnej ekonomiky.

Dynamiku rostoucích výnosů možno definovat jako výhody, které působí na kapacitu firem a regiony nabádají k inovacím, stávají se centrem současných teorií, čo vedie k neo-Schumpeterovským prístupom v regionálnom rozvoji, s cieľom identifikovať úlohu priestoru v inovačných procesoch.

Endogénne faktory vplyvajúce na vznik a šírenie znalostí predstavujú prínosy v podobe dynamických výhod plynúcich z:

- priestorovej blízkosti medzi firmami, ktorá uľahčuje výmenu vedomostí, ide o koncentráciu inovačných činností;
- blízkosti medzi firmami, definovaných ako vzájomné vzťahy spolupráce medzi miestnymi agentmi, zdrojom kolektívneho procesu vzdelávania a socializácie (t.j. územných vzťahov medzi subjektmi pôsobiacimi v geografickej a sociálnej blízkosti),
- inštitucionálnej blízkosti, ktorá formuje pravidlá, predpisy a normy správania, ktoré uľahčujú spoluprácu medzi aktérmi a preto socializácia vedomostí pomáha hospodárskym aktérom (fyzické osoby, firmy a miestne inštitúcie) rozvíjať organizačné formy, ktoré podporujú interaktívne vzdelávacie procesy a tým podporujú vznik inovačných systémov v priestore.

Literatúra

- [1] ARMSTRONG, H., TAYLOR, J. *Regional Economics and Policy*. Blackwell Publishing. Great Britain, 1993.
- [2] BUČEK, M., REHÁK, Š., TVRDOŇ, J. *Regionálna ekonómia a politika*, Bratislava: Iura Edition, 2010.
- [3] CAPELLO, R. *Regional Economics*, London: Routledge, 2007. 319 p. ISBN 978-0-415-39520-5.
- [4] CAPELLO, R. Recent theoretical directions and future challenges in regional economics, In *3rd Central European Conference in Regional Science – CERS*, 2009.
- [5] GORZELAK, G., KUKLIŃSKI, A. *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warszawa: Institute of Space Economy, 1992.
- [6] HALKIER, HENRIK. *Governance, Institutions and Regional Policy: Trends and Challenges in Western Europe*, Keynote, SIRIUS Autumn School, EPRC, Strathclyde University, Glasgow, Storbritannien, 2002.
- [7] KLAASSEN, L.H., VANHOVE, N. *Regionální politika: evropský přístup* (preklad – Regional Policy: A European Approach). Ostrava: VUROM, 1990.
- [8] MAIER, G., TODTLING, F. *Regionálna a urbanistická ekonomika 2*. Bratislava: Elita, 1998. ISBN 80-8044-044-1.
- [9] PORTER, M. E. *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press, 1990. ISBN 0-02-925361-6.
- [10] SCOTT, A., STORPER, M. Regions, Globalization, Development. *Regional studies*, 2007, Volume 41, 40th Anniversary Classic Papers Supplement. ISSN 0034-3404.
- [11] TVRDOŇ, J. Regionálny rozvoj – teoretické východiská, In *Regionálna diferenciácia, regionálny rozvoj v Slovenskej republike v kontexte integračných dosahov*, Sociologický ústav SAV, Bratislava 2006, str. 400 - 438, [CD/ROM]. ISBN 80-85544-38-5.

Príspevok bol spracovaný v rámci riešenia projektu KEGA č. 009EU – 4/2011 „Inovácia obsahu vzdelávania vo verejnej správe a nadväzná tvorba modernej vysokoškolskej učebnice“.